ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن

«قۇتادغۇبىلىك» خەزىنىسى

شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى

ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن

«قۇتادغۇبىلىك» خەزىنىسى

شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى

图书在版编目(CIP)数据

《福乐智慧》宝库：维吾尔文 / 阿布都秀库尔·穆罕默德伊明著. —乌鲁木齐：新疆大学出版社，1999.8

ISBN 7-5631-1080-1

Ⅰ.福… Ⅱ.阿… Ⅲ.叙事诗-中国-古代-维吾尔语(中国少数民族语言) Ⅳ.I222.7

中国版本图书馆 CIP 数据核字（1999）第 30723 号

《福乐智慧》宝库

阿布都秀库尔·穆罕默德伊明 著

新疆大学出版社出版发行
（乌鲁木齐市胜利路 14 号 邮编：830046）
新疆新华印刷二厂印刷
850×1168 毫米 1/32 17 印张 插页：14
1999 年 8 月第 1 版 1999 年 8 月第 1 次印刷
印数： 0001—2000

ISBN7 — 5631 — 1080 — 1 /I.182
定价： 22.50 元

تەھرىرى: ئازاد سۇلتان
ئىبراھىم ھەمدۇللا
مەسئۇل مۇھەررىرى: ئابلىمىت قادىر
مەسئۇل كوررېكتورى: ئادالەت ياقۇپ
مۇقاۋا لايىھىلىگۈچى: ۋاڭ جۇنبىڭ
تېخنىكا تەھرىرى: ئابلىمىت قادىر
ھۆسنخەت يازغۇچى: نىياز كېرىم شەرقى

«قۇتادغۇ بىلىك» خەزىنىسى

ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن

شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى نەشر قىلىپ تارقاتتى
(ئۈرۈمچى شەھىرى غالىبىيەت يولى №14، پوچتا نومۇرى: 830046)
شىنجاڭ شىنخۇا 2 ـ باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى: 1168×850مم 1/32 باسما تاۋقى: 17 قىستۇرما ۋارىقى: 14
1999 ـ يىل 8 ـ ئاي 1 ـ نەشرى
1999 ـ يىل 8 ـ ئاي 1 ـ بېسىلىشى
تىرازى: 0001 — 2000

ISBN7 — 5631 — 1080 — 1/I. 182
باھاسى: 22. 50 يۈەن

I باب «قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ دەۋرى ۋە تېماتىك مەزمۇنى

«ئەۋلىيا ئىزدىسەڭ ئىزدىگىن دەنا،
كىم دەنا بولسا ئۇ دېمەك ئەۋلىيا.»
— ئابدۇشۇكۇر بەلىخى[5]

1. «قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ دەۋر مۇھىتى

ف. ئېنگېلس ئۆزىنىڭ «ديۇرىڭغا قارشى» ناملىق مەشھۇر ئەسىرىگە ئاتاپ يازغان سۆز بېشىدا: «ھەربىر دەۋردىكى نەزەرىيىۋى تەپەككۇرمۇ... تارىخنىڭ بىرخىل مەھسۇلى بولۇپ، ئوخشاش بولمىغان دەۋرلەردە ئىنتايىن ئوخشاش بولمىغان شەكىلگە ھەمدە شۇ سەۋەبلىك ئىنتايىن ئوخشاش بولمىغان مەزمۇنغا ئىگە بولۇپ كەلدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، تەپەككۇر توغرىسىدىكى پەن، باشقا ھەرقانداق پەنگە ئوخشاش، بىر خىل تارىخي پەن، ئىنسان تەپەككۇرىنىڭ تارىخي تەرەققىياتى توغرىسىدىكى پەن بولىدۇ»① دەپ يازغانىدى. شۇ سەۋەبلىك ئىنسانىيەت تەپەككۇرىنىڭ ھەرقايسى تارىخي دەۋرلەردىكى مۇۋەپپەقىيەتلىرى خۇددى لېنىن ئېيتقاندەك: «پۈتكۈل

① ئېنگېلس: «تەبىئەت دىئالېكتىكىسى»، 1979 ـ يىل، ئۇيغۇرچە نەشرى، 49 ـ بەت.

此为试读，需要完整PDF请访问： www.ertongbook.com

ئىنسانىيەت ئىدېئولوگىيىسى تەرەققىياتىدىكى (بۇرمىغا ئوخشايدىغان) چوڭ ھالقىنىڭ بىر ھالقىسىدىن ئىبارەت»① بولىدۇ.

ئۇيغۇر مىللىتى ۋە ئۇنىڭ ھەرقايسى يىراق ئۆتمۈشتىكى ئاتا - بوۋىلىرىنى تەشكىل قىلغان قەبىلە ۋە خەلقلەر ھازىرقى شىنجاڭنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئوتتۇرا - مەركىزىي ئاسىيا رايونىنى ئۆزلىرىنىڭ پائالىيەت سەھنىسى قىلىپ، بىرقانچە مىڭ يىل مابەينىدە جىلغا - غار مەدەنىيىتى، يايلاق مەدەنىيىتى، بوستان مەدەنىيىتى تىپلىرى بويىچە ھايات كەچۈرۈپ، ئۆزىگە خاس مەدەنىيەت ئۇسلۇبى ۋە قىممەتلىك مەدەنىيەت تۆھپىلىرى يارىتىپ كەلگەن. 840 - يىلى ئورخۇن ئۇيغۇر خاندانلىقى (646 — 840) مۇنقەرز بولغاندىن كېيىن، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەدەنىيەت بەرپا قىلغۇچ ئىقتىدارى ئورخۇن - سېلىنگا ۋادىسىدىن خۇاڭخې دەرياسىنىڭ باش ئېقىمى، تارىم ۋە سىر دەريا ۋادىلىرىدا مەركەزلىك ئىپادىلىنىشكە باشلىدى. گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقى (846 — 1035)، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى (840 — 1335) ۋە خاقانىيە — قاراخانىلار خانلىقى ئۇنىڭ سىياسىي گەۋدىسى شەكلىدە مەيدانغا چىقتى.

ئورخۇن ئۇيغۇرلىرىنىڭ غەربكە سىلجىشى غايەت زور تارىخىي ئاقىۋەتلەرگە سەۋەب بولدى. بۇ يالغۇز ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ تارىخىي ھاياتى، ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتى بويىچە غايەت زور تەسىر پەيدا قىلىپ قالماستىن، يەنە ئەينى زاماندا ئىنزچىل داۋاملىشىۋاتقان «يىپەك يولى» ئالاقىلەر تارىخىغىمۇ ھۆسن قوشتى. قىسمەن ئولتۇراقلاشقان كۆچمەن يايلاق تۇرمۇش تىپىدىن ئولتۇراقلاشقان فېئوداللىق ئاساسىدىكى بوستان تۇرمۇش تىپىغە ئۆتۈش، بىر قەدەر نوقۇل، بېكىنمە ھالەتتىكى

---

① لېنىن: «پەلسەپە خاتىرىلىرى»، 1956 - يىل، خەنزۇچە نەشرى، 249 - بەت.

مەدەنىيەت تىپىدىن كۆپ قىرلىق، سىرتقا ئېچىۋېتىلگەن پائالىيەتچان مەدەنىيەت تىپىگە ئۆتۈش ئۇيغۇر خەلقىنى ئوتتۇرا ئاسىيا ئېتنىك مەدەنىيەت چەمبىرىكى ۋە خەلقئارا مەدەنىيەت بەلۋېغىدا كۆرۈنەرلىك مەشئەلچىگە ئايلاندۇردى. بۇ هال ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىنى يېڭى تارىخىي مەزمۇنلار بىلەن راۋاجلاندۇرۇش بىلەن بىللە، يەنە ئۇنىڭغا يېڭى، سۈپەت خاراكتېرلىك «سەكرەش» مەلىكىسىنى بېغىشلىدى. ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ئالتۇن دەۋرگە قەدەم قويدى. نەزەرىيىۋى تەپەككۇرنىڭ ئەنئەنىۋى قېلىپتىن كلاسسىك سۈپەتكە كۆتۈرۈلۈشى ئۇنىڭ روشەن نەمۇنىسىنى هاسىل قىلدى. ئەبۇ نەسىر مۇهەممەد فارابى [6] بىلەن يۈسۈپ خاس هاجىپ قاراخانىلار مەدەنىيەت ئاسمىنىدا پارلىغان ئىككى غايەت زور تەپەككۇر يۇلتۇزغا، ئەنزاڭ، سىڭقۇ سەلى قاتارلىق ئالىملار ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى مەدەنىيەت كۆكىدە يالتىرىغان بىر توپ يۇلتۇزغا ئوخشاپ، مەدەنىيەت تارىخىمىزدىن نۇرانە ئورۇن ئالدى.

يۈسۈپ خاس هاجىپ ۋە ئۇنىڭ بىباها ئەقىل دۇردانىسى «قۇتادغۇ بىلىك» ئۇيغۇر ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى ئىجتىمائىي ۋە ئىدىيىۋى مەدەنىيەت تەرەققىياتىدا ئەبۇ نەسىر فارابى نامايەندە قىلىنغان بىر دەۋردىن كېيىنكى يېڭى تارىخىي مۇهىتنىڭ مەنىۋى ئىپادىسى سۈپىتىدە مەيدانغا كەلدى.

بۇ يېڭى تارىخىي دەۋرنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاهىدىلىكى: ئىسلامىيەتنىڭ توققۇز ئۇيغۇر ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركىي تىل سىستېمىسىدىكى خەلقلەر ئارىسىدا تېخىمۇ تېرەن يىلتىز تارتقانلىقى؛ قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ سامانىلار خاندانلىقىنى مۇنقەرز قىلىپ كەڭ ماۋەرائۇننەهر زېمىنىنى ئىگىلەپ، خوراسان ۋە خارەزىم تۈركىي رايونلىرىغا كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتكەنلىكى؛ يەتتىسۇدىن غەزنىگىچە، ئاراتۇرۇك

(ئېۋىرغول) تىن كۆپىت تاغلىرىغىچە ئۇيغۇر ۋە تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ مىللىيەتلىك جەھەتتىكى بىردەكلىشىشى جەريانىنىڭ چوڭقۇرلاشقانلىقى؛ قاراخانىلارنى ئارقا تىرەك قىلغان ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە خوراسان تۈركلىرىنىڭ چۈشكۈنلىشىۋاتقان ئەرەب خەلىپىلىكىنى ھەربىي ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتىن ئېغىر تەھدىتكە سالغان قۇدرەتلىك كۈچكە ئايلانغانلىقى؛ ئولتۇراقلىشىش ۋە راۋاجلانغان فېئوداللىق ئاساسىدىكى يېزا ئىگىلىك ۋە ھۈنەر - سودا ئىقتىسادىنىڭ گۈللىنىشىگە ئەگىشىپ ئۇيغۇر — خاقانىيە تىلىنى ئۆزەك قىلغان مەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ يەنىمۇ روناق تاپقان دەۋرگە قەدەم قويغانلىقىدىن ئىبارەت. بۇنىڭ تەپسىلاتى مۇنداق:

1) مەلۇمكى، خەلىپە ۋەلىد (سەلتەنەت دەۋرى 705 — 715) خوراساندىكى ئەرەب نائىبى قۇتەيبە ئىبنى مۇسلىمنى ئوتتۇرا ئاسىياغا يۈرۈش قىلىشقا بۇيرۇدى. قۇتلۇق ئېلتېرىش قاغاننىڭ ئوغلى كۆلتېكىن (687 — 731) ۋە ئۇنىڭ قېيناتىسى تونيۇقۇق باشچىلىقىدىكى توققۇز ئوغۇز خەلقلىرى 711 - ۋە 712 - يىللىرى پەنجىكەنت، بۇخارا ئەتراپىدا قۇتەيبە قوشۇنلىرى بىلەن قانلىق جەڭلەر ئېلىپ باردى. ئەرەبلەر ئىستىلاچىلىقىغا قارشى كۆرەش 715 - يىلى تاڭ سۇلالىسى تەرىپىدىن «ئون ئۇيغۇر قاغانى» دەپ شۆھرەتلەنگەن ئاسىناشان ۋە 717 — 738 - يىللىرى سەلتەنەت سۈرگەن تۈركەش قاغانى سۇلۇ قاغان باشچىلىقىدا ئېلىپ بېرىلدى. 751 - يىلى مەشھۇر تالاس ئۇرۇشىدا گاۋشەنزى سەركەردىلىكىدىكى تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ ئەرەب ئىستىلاچىلىرى تەرىپىدىن يېڭىلىشى بۇ جەڭ ۋەزىيىتىنى مۇرەككەپلەشتۈرۈۋەتتى. ئەرەب ئىستىلاچىلىقىغا قارشى بۇ كۆرەشكە 766 — 769 - يىللىرى ئارىسىدا تەڭرىتاغلىرى ئەتراپىدىن تالاس - چۇ ساھىلىغا كۆچۈپ كەلگەن قارلۇقلار، 840 - يىلىنىڭ ئالدى - كەينىدە كۆپلەپ

يۆتكىلىپ كەلگەن ئاساسلىق ئۇيغۇر قەبىلىلىرى قاتناشتى.

ئىسلامىيەت توققۇز ئۇيغۇر خەلقلىرى ئارىسىدا ئىككى ئەسىر داۋام قىلغان ئىستېلاچى «جىهاد» (غازات) جەڭلىرى ۋە ئىچكى دىنىي ئۆزگىرىشتىن ئىبارەت ئىككى خىل شەكىل ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ئىدېئولوگىيىلىك ئۇستۇنلۇكى ۋە هۆكۈمرانلىقىنى تىكلىدى. بۇ ئىككى خىل شەكىل يېقىندىن قايتا ئۇيۇشۇش جەريانىدا تۇرغان توققۇز ئۇيغۇر هاكىمىيىتى — قاراخانىلار خاندانلىقى بىلەن باغداد خەلىپىلىكىدىن بارغانسېرى مۇستەقىل سىياسىي كۈچ سۈپىتىدە ئايرىلىپ شەكىللىنىۋاتقان سامانىلار خاندانلىقى ئارىسىدىكى ئۆتكۈر كۈرەشنى ئاساسىي سەھنە قىلدى.

ئۇمەۋىيە خەلىپىسى ۋەلىد I (701 — 715) نىڭ ماۋەرائۇننەهردىكى ئىستېلاچى سەركەردىسى قۇتەيبە ئىبنى مۇسلىم ئېلىپ بارغان ھەربىي ۋە دىنىي پائالىيەتلەرنىڭ تارىخىي يالدامىسى سۈپىتىدە مەيدانغا كەلگەن سامانىلار خاندانلىقىنىڭ ئىران نەسەبىدىن بولغان شاھى نوھ ئىبنى ئەسئەت ئۇيغۇر خەلقى تارىخىدا قەدىمكى تۇران - ئىران ئۇرۇشلىرى دەۋرىدىكى ئەفراسىياپ ھاكىمىيىتىنى ئەسلىتىدىغان «ئىد دەۋلەتى ئەل ئەفراسىياپ»[1] دەپ تەسۋىرلەنگەن قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ تۇنجى خاقانى بىلگە كۆل باھادىر قىدىرخان ئاھالىلىرىگە «غازات» ئۇرۇشى ئېلىپ بېرىپ، 840 - يىلىلا ئىسپىجاب شەھىرىنى بېسىۋالدى. ئۇنىڭ ۋارىسلىرىدىن ئىنىسى يەھيا ئىبنى ئەسئەت

① تۆۋەندىكى ئەسەرلەرگە قارالسۇن: ئابېتاكېئو: «غەربىي ئۇيغۇر خانلىقى تارىخىي تەرەققىياتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشرى، 295 — 296 - بەتلەر؛ بارتولد: «ئىلىكخان» («ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى»غا يېزىلغان خاس ماددا)؛ موللا مۇسا سايرامى: «تارىخى ئەمىنىيە». بۇلاردا ئەفراسىياپ قاراخانىلار ھەتتا بەش بالىق ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئاساسچىسى — ئالپ ئەرتوڭا - بۆكۈخان سۈپىتىدە تەرىپلەنگەن ۋە مۇناسىۋەتلىك مەنبەلەر كۆرسىتىلگەن.

كۇنساناپ كۈچىيىۋاتقان قاراخانىلاردىن قوغدىنىش مەقسىتىدە 849 — 850 ـ يىللىرى مۇداپىئە سېپىللىرى سالدۇردى. ئاتاقلىق سامانى شاھى ئىسمائىل ئىبنى ئەھمەد (874 — 907 ـ يىللىرى ھۆكۈم سۈرگەن) 893 ـ يىلى ئوغۇلچاق قىدىرخان قولىدىن تالاس ـ فاراب قەلئەلىرىنى تارتىۋېلىپ، ئۇنى پالاساغۇندىن قەشقەرگە چېكىنىشكە مەجبۇر قىلدى. بۇ جەريان يۈتۈنلەي دىنىي ئىستېلاچى ئۇرۇش ۋاسىتىسى بىلەن ئېشقا ئاشۇرۇلغانىدى.

قاراخانىلارنىڭ ئۈچىنچى ئەۋلاد خاقانى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان تاغىسى ئوغۇلچاق قىدىرخان تەربىيەتچىلىكىدە تۇرغان ياشلىق چېغىدىلا، سامانىلار خاندانلىقىنىڭ ئىچكى زىددىيەتلىرى تۈپەيلى قاراخانىلار پاناھىغا ئۆتكەن ناسىر ئىبنى ئەھمەد (914 — 949) نىڭ خانزادىسى ئەبۇ ناسىر سامانى ۋە ئۇنىڭ ئەبۇل ھەسەن مۇھەممەد قاتارلىق ھەمراھلىرىنىڭ تەسىرىدە 932 ـ يىلى ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىپ، ئارقىدىنلا خانلىق سەلتەنىتىنى تارتىۋېلىپ، ئومۇمىيۈزلۈك ئىسلاملاشتۇرۇش كۈرىشىنى باشلىدى. ئىسلاملاشتۇرۇش جەريانى ئۇنىڭ ئوغلى مۇسا ئىبنى ئابدۇكېرىم — بايتاش (؟ — 956)، نەۋرىلىرى ئەلى ئىبنى مۇسا (؟ — 998) ۋە ھەسەن ئىبنى مۇسا — ھارۇن بۇغراخان (؟ — 1024) دەۋرىدە يەتتىسۇدىن تاكى خوتەنگىچە (971 — 992) بولغان كەڭ تېررىتورىيىدە گاھى تىنچ يول بىلەن، گاھى جەڭ ۋاسىتىسى بىلەن داۋام قىلدى. ئىسلامىيەت ئۇيغۇر ۋە ھەرقايسى تۈركىي خەلقلەر ھاياتىدا مۆلچەرلىگۈسىز زور تارىخىي تەسىر پەيدا قىلدى.

2) سۇتۇق بۇغراخان ۋە ئۇنىڭ ياغما نەسلىدىن بولغان ۋارىسلىرى ئىسلاملاشقان قاراخانىلار قىياپىتىدە سىر ۋە ماۋەرائۇننەھردىكى قولدىن كەتكەن زېمىنلىرىنى قايتۇرۇۋېلىش يولىدا ئۆز كۈرىشىنى توختاتمىدى. سۇتۇق بۇغراخان كۆرۈنگەن

ھەربىي سەركەردە سۈپىتىدە «كونا ئۇيغۇر شەھىرى بالاساغۇن»[①] بىلەن تالاسىنى، ھەسەن (ھارۇن) بۇغراخان ئىسپىجابىنى قايتۇرۇۋالغاندىن كېيىن، 992 ـ يىلىدىن باشلاپ سۇتۇق بۇغراخان باشچىلىقىدا پۈتكۈل ماۋەرائۈننەھرگە قارىتىلغان ئومۇمىي يۈرۈش باشلاندى. 999 ـ يىلى سامانىلار خاندانلىقى قاراخانىلار سەركەردىسى ناسىر ئىلىكخان (كېيىنچە ئارسلانخان دەپ ئاتالغان) تەرىپىدىن مۇنقەرز قىلىندى. بۇنىڭدا ماۋەرائۈننەھردىكى كەڭ توققۇز ئوغۇز ئاھالىسى بىلەن زېمىندار دېھقانلار، يۇقىرى قاتلام يەرلىك تۈركىي مۇسۇلمان روھانىيلىرى ۋە تۈركىي قوشۇنلار پۈتۈنلەي قاراخانىلار تەرىپىگە يانباسقانىدى. شۇنىڭدىن باشلاپ قاراخانىلار پۈتكۈل ماۋەرائۈننەھرنى، ھەتتا خېلى بىر مەزگىل خارەزىمنى ئۆز ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا كىرگۈزدى. گەرچە سۇتۇق بۇغراخاننىڭ ۋارىسلىرى يۈرگۈزگەن سۈيۈرغاللىق سىياسىي تۈزۈم بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيانى ئۆز قېرىنداشلىرى ئارىسىدا بۆلۈشۈپ باشقۇرۇش ئۇسۇلىنىڭ تارىخىي ئاقىۋىتى سۈپىتىدە پۈتكۈل خانلىق شەرقىي ۋە غەربىي بۆلەكلەرگە بۆلۈنگەن، ئەلى — ھەسەن نەسەب سىستېمىسىدىكى قېرىنداشلار ئومۇمىي خاقان — ئارسلانخانلىق ياكى بۇغرا قاراخانلىق[7] سەلتەنىتى بويىچە ماجىرالار تۇغدۇرۇپ تۇرغان بولسىمۇ، ئەمما XI ئەسىرنىڭ بېشى، ئوتتۇرىلىرى ۋە ئاخىرقى مەزگىللىرىدە قاراخانىلار غەزنەۋىلەر، خارەزىم ۋە سالجۇق تۈركلىرىگە نىسبەتەن ھەر جەھەتتىن مۇقىم ۋە قۇدرەتلىك سىياسىي گەۋدە بولۇپ تارىخ سەھنىسىگە چىققانىدى. ناسىر ئىلىك ئارسلانخان بىلەن ئۇنىڭ نەۋرە ئىنىسى يۈسۈپ قىدىرخاننىڭ 1008 ـ يىلى بىر قېتىم، تابغاچ خان ناسىر ئىبراھىمنىڭ 1079 ـ يىلى يەنە بىر قېتىم غەزنەۋىلەر

① «ئالتۇن خانلىق تارىخى. جەنگى خەنۇۋى تەزكىرىسى»گە قارالسۇن.

此为试读,需要完整PDF请访问: www.ertongbook.com

خانلىقىنىڭ خوراسانىدىكى تايانچ شەھىرى بەلىخنى زىلزىلىگە كەلتۈرۈپ سۇلھ بىلەن چېكىنگەنلىكى. . . بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلايدۇ.

3) قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ مەيدانغا كېلىشى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھۆكۈمرانلىقى؛ شۇنىڭدەك، سامانىلار ئىشغالىيىتى تۈپەيلى قۇل قىلىنغان تۈرك سەركەردىسى سوبۇق تېكىن ۋە ئۇنىڭ ئوغلى سۇلتان مەھمۇد تەرىپىدىن قۇرۇلغان غەزنەۋىلەر خانلىقىنىڭ تەدرىجىي كۈچىيىشى؛ جۈملىدىن سالجۇق ئوغۇزلىرى بىلەن خارەزىم تۈركمەنلىرىنىڭ باش كۆتۈرۈشى؛ كۇسەن (كۇچا) ئارسلانخانلىقى بىلەن ئىدىقۇت ئارسلانخانلىقى ئۇيغۇرلىرىنىڭ تىنچ ـ ئاساييشلىق مۇھىت ئىچىدە داۋاملىق گۈللىنىشى — مانا بۇلار چىڭگىزخان ئىستىلاسىغىچە بولغان نەچچە ئەسىرلىك ئۇزاق تارىخىي دەۋردە ئۇيغۇر ۋە ھەرقايسى تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئولتۇراقلاشقان مۇقىم گۈللەنگەن فېئوداللىق ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەر ئاساسىدا يېڭى ئېتنىك تارىخىي دەۋرگە قەدەم قويغانلىقىنى كۆرسەتتى. بۇ جەريان يالغۇز ھازىرقى شىنجاڭ تېررىتورىيىسىدىلا ئەمەس، يەنە يەتتىسۇ، پەرغانە، ماۋەرائۇننەھر، خارەزىم، شىمالىي خوراسان رايونلىرىدىمۇ ئىلگىرىكى ئاساستا چوڭقۇر داۋام قىلىشقا باشلىغانىدى. بىرمۇنچە خەلقلەر، جۈملىدىن كۆپچىلىك سوغدىلار بۇ جەريانغا خېلى بۇرۇنلا ئۆزلەشكەنىدى.

4) ئەرەب خەلىپىلىكىنىڭ ماۋەرائۇننەھردىكى تايانچى ھېسابلانغان سامانىلار خاندانلىقىنىڭ مۇنقەرز بولۇشى، خەلىپىلىكنىڭ ئىلگىرىكى كەڭ تېررىتورىيىسىدە بىرقاتار شەرقىي ۋە غەربىي مۇستەقىل ھاكىمىيەتلەرنىڭ مەيدانغا كېلىشى ۋە خەلق قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ كۈچىيىشى باغداد خەلىپىكىنى خېلى بۇرۇنلا خوراسان ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركلىرىگە ھەربىي ھەم ئىقتىسادىي جەھەتتىن تايىنىشقا مەجبۇر قىلغانىدى. خەلىپە ئەل

ۋاتىخ بىللا (842 — 847 ـ يىللىــرى ھۆكۈم سۈرگەن) دەۋرىدىن باشلاپ تۈرك سەركەردىلىــرى ۋە ئاقسۆڭەكلىـــرى خەلىپىنى ئۆزىنىڭ قارانچۇقىغا ئايلاندۇرۇپ قويغان. سالجۇق تۈركلىرىنىڭ باش كۆتۈرۈشــى بۇ جەريانىنـــى ئومۇمىيۈزلۈك ئىجتىمائىي ۋە سىياسىي ھادىسىگە ئايلاندۇرۇۋەتتى. نەتىجىدە ئېۋىرغولدىن ئاناتولىيە يېرىم ئارىلى ۋە تولۇنخانلار دەۋرىدىكى مىسىرغىچە تۈركىي تىل سىستېمىسىدىكى خەلقلەر باشقۇرغان دۆلەتلەر قاتارى شەكىللىنىپ چىقتى. بۇ ھال خەلىپىنى پەقەت قۇتبىدا تىلغا ئېلىنىدىغان شۆھرەت نامىغىلا ئايـلانـدۇرۇپ، ئــۇنــى ئەمەلىــي كۈچ ـ نوپۇزدىن مەھرۇم قىلىپ قويدى. قاراخانىلار خاقانلىرى ئارقا ـ ئارقىدىن خەلىپىلىك تەرىپىدىن بېغىشلانغان سەلتەنەت نام ـ ئۇنۋانلىرى بىلەن ئاتالدى.

5) ئىلگىرىكى ئورخۇن ۋە قەشقەر خانلىقلىرى دەۋرىدىكى ئىپتىدائىي فېئودالىزم ئاساسىدا يېڭىدىن گۈللەنگەن قاراخانىلار خاندانلىقى ئۇيغۇر ۋە پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركىي خەلقلىرى ئىجتىمائىي ـ ئىقتىسادىي ھاياتىغا كۆرۈنەرلىــك تەسىــر كۆرسەتتى.

بىر تەرەپتىن ئىلى ـ يەتتىسۇ ۋە خارەزىم رايونلىرىدىكى كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەر بىلەن قەشقەر، خوتەن، تالاس، پەرغانە ۋە ماۋەرائۇننەھردىكى ئولتۇراقلاشقان تېرىقچى ئاھالىلەر ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت يېقىنلاشتۇرۇلسا؛ يەنە بىر تەرەپتىن، يېزا ئىگىلىك ئىقتىسادىنىڭ كۆچمەن چارۋىچىلىق ئىگىلىكى ئىقتىسادىغا بولغان ئۈستۈنلۈك ۋە يېتەكچىلىك ئورنى بارغانسېرى كۈچەيتىلدى. قاراخانىــلارنىــڭ ئوتتۇرا ئاســيادىكــى ھۆكۈمرانلىقىنىڭ مۇھىم بىر ئىقتىسادىي ئىسلاھاتى سۈپىتىدە ئىلگىرىكى ئۇرۇقداشلىق ئاقسۆڭەكلىرىنىــڭ «دېھقان» دەپ ئاتالغان چوڭ زېمىندارلىق تۈزۈمى بىكار قىلىنىپ، تېرىقچى ۋە يەر ئىگىلىرىنىڭ «ئىكتا» تۈزۈمى مەيدانغا كەلدى. شۇنىڭدىن

باشلاپ «دېھقان» ئاتالمىسى چوڭ زېمىندار تۆرىلەر مەنىسىدە ئەمەس، بەلكى ئۆز يېرىگە ئۆزى ئىشلىگۈچىلەر مەنىسىدە قوللىنىلىشقا باشلىدى. بۇنىڭغا ئەگىشىپ باج ـ سېلىق ۋە ئالۋان ـ ياساق كېمەيدى ياكى يەڭگىللەشتى. خەلق قوزغىلاڭلىرىمۇ ئازايدى. بۇ ھال كۆپلىگەن كۆچمەنچى ئاھالىنى يەرگە ئېرىشتۈردى ۋە ئولتۇراقلىشىپ دېھقانچىلىق، قول ھۈنىرى، سودا ـ سېتىق ۋە بىناكارلىق بىلەن شۇغۇللىنىش پۇرسىتىگە ئىگە قىلدى. نەتىجىدە ئوتتۇرا ئاسىيا جەمئىيىتى ئەرەب ئىستېلاچىلىرى دەۋرىدە مۇپتىلا بولغان ئىقتىسادىي ۋەيرانلىقتىن قۇتۇلۇپ، شەھەر مەدەنىيىتىنى مەركەز قىلغان مۇقىم گۈللەنگەن فېئودالىزمنىڭ ئوتتۇرا دەۋرىگە قەدەم قويدى.

قاراخانىلارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادا ئېلىپ بارغان ئىقتىسادىي ئىسلاھاتى تىنچ ئورۇندالغىنى يوق. ئۇ ئىلگىرىكى ئۇرۇقداش ئاقسۆڭەك چوڭ يەر ئىگىلىرىنىڭ مەنپەئى ھامىيلىرى ھېسابلانغان يۇقىرى قاتلام دىنىي ئاقسۆڭەكلەر تەبىقىسىنىڭ كۈچلۈك قارشىلىقىغا ئۇچرىدى. ئۇلار بىر تەرەپتىن يېڭىدىن باش كۆتۈرۈۋاتقان ئىسلام سوپىزمىنى ئۆزىگە دەستەك قىلىپ سىياسىي ھاكىمىيەتنى تىزگىنلەشنى ۋە خەلق ئىگىلىكىنى خالىغانچە بۇزۇپ ـ چېچىشنى تەلەپ قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن، ئولتۇراقلاشمىغان كۆچمەن قەبىلىلەر ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئۇرۇقداشلىق ئەنئەنىلىرىدىن پايدىلىنىپ نىزاھ ۋە پاراكەندىچىلىك پەيدا قىلىشقا ئۇرۇندى. قاراخانىلار كەڭ ئاھالىنىڭ قوللىشى بىلەن بۇ پىتنە ـ نىزالار ئۈستىدىن غەلىبە قىلدى[8].

قاراخانىلار تەۋەلىكىدىكى ھەممە رايونلاردا تېرىقچىلىق، سۇنئىي سۇغىرىش سىستېمىسى ۋە سۇ كۈچىدىن پايدىلىنىشنىڭ ئىسلاھ قىلىنىشى بىلەن ماددىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ھەممە ساھەلىرىدە راۋاجلانغان مەنزىرە شەكىللەندى. «قاراخانىلار

دەۋرىدە ماۋەرائۇننەھر تارىخي چېكىنىشكە گىرىپتار بولدى» دېگەن قاراش نوقۇل سامانىلار مۇتقەررىلىكىگە كەك ساقلاش خاراكتېرىدىكى ناتوغرا كەيپىياتلىق قاراش بولۇپ، تارىخىي نۇقتىئىنەزەر ۋە تارىخي پاكىتلارغا ئۇيغۇن ئەمەس. بۇ قاراش كېيىنكى زامانلاردىكى تارىخ دەرسلىكلىرىدىمۇ كۆچەپ تەرغىب قىلىندى.

قاراخانىلار دەۋرىدە ئەنئەنىۋى يۇڭ - تىۋىت، تېرە - خۇرۇم، شايى - كىمخاب، گىلەم - شىرداق تېخنولوگىيىسىدە زور ئىلگىرىلەشلەر بارلىققا كەلدى. سەمەرقەنت قەغەزچىلىكى، ئەينەك ۋە رەڭدار شېشىچىلىك چەت ئەللەرنىڭ زور قىزىقىشىغا سازاۋەر بولدى. ئۆمەر ھەييام (1048 — 1123) [9] رۇبائىيلىرىدا تىلغا ئېلىنغان مەي شېشىلىرى قاراخانىلار دەۋرىدىكى سەمەرقەنت ئۇستىلىرى قولىدا ئىشلەنگەنىدى. قاراخانىلارنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە مەرۋىدە «دۇنقۇش» ناملىق يىپەكچىلىك تېخنىكا مەكتىپى تەسىس قىلىندى.

ھۈنەر سانائىتىنىڭ راۋاجلىنىشى پۇل مۇئامىلىسى، گۇزەر (رابات) ۋە شەھەر بىناكارلىقى، كارۋان سودىسىنى ئىلگىرى سۈردى.

ھەسەن (ھارۇن) بۇغراخان دەۋرىدە، يۇسۇپ قىدىرخان دەۋرىدە، ئىبراھىم ئىبنى ناسىر تابغاچ خان دەۋرىدە قۇيۇلغان ئاقچىلار ئىچكى سودا ۋەزىيىتىنىڭ پۇل ئىسلاھاتىغا بولغان تەقەززاسىنى ئەكس ئەتتۇردى.

قاراخانىلار ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزگەن ھەرقايسى دەۋرلەردە قەشقەر (ئورداكەنت)، بارچۇق، يەركەن، خوتەن، بالاساغۇن، ئوترار (فاراب)، بۇخارا، سەمەرقەنت، شەش (تاشكەنت)، پەرغانە، ئۆزكەنت قاتارلىق كۆپلىگەن ئاۋات شەھەرلەر قايتا كېڭەيتىپ قۇرۇلدى. پىششىق خىش، سىرلانغان پىششىق

خىشتىن ياسالغان كۆپلىگەن بىنالار قەد كۆتۈرۈشتى. بۇنىڭغا تابغاچ خان ناسىر ئىبنى ئىبراھىم (1068 — 1080) زامانىدا قۇرۇلغان ئىلىك قەلئە، ئاق كۆتەر قەلئە[①] ۋە قايتا تولۇقلاپ ياسالغان توققۇز گۈمبەزلىك بۇخارا جامە مەسچىتى، بابىكەنت مۇنارىسى بىلەن ھەسەن ئىبنى سۇلايمان (1074 — 1102) دەۋرىدە قەشقەردە كېڭەيتىپ قۇرۇلغان «ساچىيە» مەدرىسى، مۇھەممەد ئارسلانخان 1127 ـ يىلى بۇخارادا ياساتقان «مۇنار كالان» (چوڭ مۇنار) قاتارلىقلارنى مىسال قىلىش مۇمكىن. بۇ ھال ئوتتۇرا ئاسىيادا فېئوداللىق شەھەر تورلىرىنىڭ كەڭ كۆلەمدە شەكىللىنىش جەريانىنى تېزلەتتى ۋە تىپىك شەھەر مەدەنىيىتى ھادىسىسىنى روياپقا چىقاردى.

قەشقەر، بالاساغۇن، ئۆزكەنت، سەمەرقەنت، بۇخارا قاتارلىق ئاۋات شەھەرلەر يالغۇز سىياسىي، ئىقتىسادىي ئالاقىلەر مەركىزى بولۇپ قالماستىن، يەنە شەھەر مەدەنىيىتى، شەھەر ئەدەبىي تىلى ۋە شەھەر ئەدەبىياتىنىڭ مۇھىم ئوچاقلىرىغا ئايلاندى. مۇنداق شەھەر مەدەنىيىتىنى مۇستەسنا قىلىپ، ھەرقانداق ماھىر فولكلور ئەدەبىياتى بىلەنمۇ «قۇتادغۇ بىلىك» تەك غايىۋى دۆلەت توغرىسىدىكى كلاسسىك شېئىرىي ھېكمەت قامۇسىنىڭ مەيدانغا كېلىشىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش مۇمكىن ئەمەس، ئەلۋەتتە.

قاراخانىلار مەشھۇر «يىپەك يولى» ئوتتۇرا تۈگۈنىدە تۇرۇپ شەرقتە سۇڭ، لياۋ، سېرىق ئۇيغۇر (كېيىنچە تاڭغۇت)، ئىدىقۇت خانلىقلىرى بىلەن غەربتە ۋە غەربىي جەنۇبتا خارەزىم، سالجۇقىلار، غەزنەۋىلەر، ھىندىستان، باغداد خەلىپىلىكى، شىمالىي ئافرىقا ئەللىرى بىلەن كارۋان سودىسى مۇناسىۋىتىدە بولۇپ كەلدى. تارىخىي مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا، قاراخانىلار

① ناسىر ئىبنى ئىبراھىمنىڭ قەبرىسى ئاق كۆتەر قەلئەگە جايلاشقان.

سۇڭ سۇلالىسى بىلەن 30 قېتىمغا يېقىن سودا مۇناسىۋىتىدە بولغان، ياقۇت، دەندان، مەستىكى رۇمى، نۇشۇدۇر، قاش، سۇسەر، بۇلغۇن تېرىسى، تۈگە، ئات سودىسى قىزغىن ئېلىپ بېرىلغان.

6) قاراخانىلار دەۋرىدە ئىلىك فېئوداللىق ئاساسىدىكى ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلەرنىڭ كۆپ تەرەپلىمە راۋاجلىنىشىغا ۋە ھەرقايسى ئەللەر ئارىسىدىكى مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشنىڭ كۈچىيىشىگە ئەگىشىپ، قەشقەر ئۇيغۇرلىرىنىڭ «خاقانىيە تىلى» دەپ ئاتالغان ئەدەبىي تىلىنى ئۆرنەك قىلغان مەنىۋى مەدەنىيىتى تارىخىي خاراكتېرلىك گۈللىنىش دەۋرىگە قەدەم قويدى. ئەگەر مۇھەممەد ئىبنى مۇسا خارەزمى [10] ، ئەبۇ ئابباس ئەھمەد ئەل فەرغانى [11] ۋە ئەبۇ نەسىر فارابى ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركىي خەلقلەر مەدەنىيىتىنىڭ دەسلەپكى بىر ئويغىنىش دەۋرىگە ۋەكىللىك قىلغان بولسا، قاراخانىلار دەۋرىدە يىپەك يولىنى بويلاپ ئۇيغۇر ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ يېڭىدىن - يېڭى مەدەنىيەت نامايەندىلىرى مەيدانغا كەلدى. سامانى، غەزنەۋى ۋە قاراخانىلار بىللە مەۋجۇت تۇرغان دەۋرگە ئائىت مەشھۇر تېبابەتچىلىك ۋە ئىلىم قامۇسى «ئەل قانۇن فىت تېب»، «كىتاب ئەش شىفا»، «دانىشنامە» قاتارلىق كۆپلىگەن ئەسەرلەرنىڭ مۇئەللىپى ئەبۇ ئەلى ھۇسەيىن بىننى ئابدۇللا ئىبنى سىنا [12] ۋە ئۇنىڭ زاماندىشى ئاتاقلىق تەبىئەتشۇناس ئەبۇ رەيھان بىرۇنى [13] ئالدىنقىلارنى كېيىنكىلەرگە تۇتاشتۇرىدىغان مۇھىم بىر دەۋرگە ۋەكىللىك قىلدى. قاراخانىلار سامانىلار خاندانلىقىنى مۇنقەرز قىلىپ، پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيانى ئۆز ھۆكۈمرانلىقىغا كىرگۈزگەندىن كېيىنكى سەككىز ئەۋلادتىن تەشكىل تاپقان ئىككى ئەسىردىن كۆپرەك (999 — 1212) ۋاقىت ئىچىدە خانلىقنىڭ شەرقىي ۋە غەربىي قىسىملىرىدا كۆرۈنەرلىك ئىلىم ۋە مەدەنىيەت

此为试读，需要完整PDF请访问：www.ertongbook.com